

Analysis of the Position of the Romantic Image in the Holy Defense Poetry, Sayed Hossein Hosseini

Seyede Zahra Mousavi*
Fatemeh Farzane**

Abstract

The Romanticism is absolutely related to the social revolutions and transformations. The first sparks of Romanticism in the European way appeared in the Persian literature, during the Conditional Revolution of the Islamic Revolution, as well as the sacred defense, provided a suitable place for it. Romantic poem consists of special principles and technics. The poetic images in this school are different from the aesthetics, structure, and epistemic nature of the classics. The characteristic feature of romantic images is shading, implying, influencing and cooperating with feelings, transformation of nature, expanse and frivolity, and its sadness and grief. Sacred Defense Poetry, while more focused on the content aspect, but creative and innovative images cannot be ignored.

The present study, based on the study of poetry books by Sayed Hossein Hosseini, is the selection of poetic evidence of the sacred defense theme, in a descriptive-analytical method of poetic images, these examples are examined and, by adapting them to the features of the image in the school of Romanticism, the most important feature of romantic images in the poetry of Sayed Hasan Hosseini is the effect on feelings, the combination of feeling and meaning, as well as the shadow of it. And since the language of the holy defense poem is explicit and implicit, implicit implications do not function in that way.

Key words: Romanticism, Image, Sacred Defense Poetry, Sayed Hossein Hosseini.

References

- Bawre, Mourice (1995). "Romantic Imagination", Farhid Shirazian (trans.), *Organon*, No. 2, 55-78.
- Forrest, Lilian (2014). *Romanticism*, Masoud Jafari Jazi (trans.), 6th ed., Tehran: Markaz.
- Fotouhi, Mahmoud (2010). *Rhetoric of the image*, 2nd ed., Tehran: Sokhan.
- ----- (2005). "Romantic Imagination", *Literary Research Quarterly*, No. 9 & 10, 180-151
- Hosseini, Sayed Hassan (2008). *Together with the Horn of Ishmael*, 6th ed., Tehran: Surah Mehr.

---

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran
z-mosavi@araku.ac.ir

** Ph. D. Student of Persian Languages and Literature in Arak University, Arak, Iran

Received: 30/06/2017

Accepted: 10/03/2018

-
- ----- (2010). *Turgobad's Travelogue*, 2nd ed., Tehran: Iranian Poets Institute.
  - ----- (2011). *The only side of the sun was*, Tehran: Iranian Poets Institute.
  - ----- (2013). *Generic Designer Drink*. 8th ed., Tehran: Surah Mehr.
  - ----- (2015). *In the kingdom of silence*, 2nd ed., Tehran: Iranian Poets Institute. ----- (2017). *Sparrow and Jebriel*, 10th ed., Tehran: Ofoq.
  - ----- (2014). *Archive Wings*, Tehran: Ofoq.
  - Jafari Jazi, Masoud (2009). *Romanticism in Iran: From Constitutional to Nima*, 2nd ed., Tehran: MARKAZ.
  - ----- (1999). *Romanticism in Europe*, Tehran: Markaz.
  - Kafi, Gholamreza (2010). *Trash words: Investigating the contribution of Fars in sacred defense poetry*, Shiraz: Zarrineh publishing center.
  - Kha'ajat, Behzad (2013). *Iranian Romanticism*, Tehran: Bamdad Naw.
  - Moein al-Dini, Fatemeh (2012). "Romantic Effects in Resistance Poetry by Seyyed Hossein Hosseini", *Journal of Ghana Literature*, University of Sistan and Baluchestan, No. 18, pp. 167-184
  - Rastegar Fasaee, Mansour (2002). *Persian Poems Types*, 2nd ed., Shiraz: Navid Shiraz.
  - Sangari, Mohammad Reza (2001). *Review of Sacred Defense Literary Literature*, vol. 2, Tehran: Palizan.
  - Sayed Hosseini, Reza (2008). *Literary Schools*, vol. 2 and 1, 5th ed., Tehran: Negah.
  - Shafiei-Khadkani, Mohammad Reza (2008). *Persian verse of Contemporary Faith from Constitutional Revolution to the Fall of Monarchy*, 15th ed., Tehran: Sokhan .
  - ----- (2012). *Foremost in Persian poetry*, 15th ed., Tehran, Agah.
  - Taheri, Ghodrat Allah, (2015). *Contemporary Poetry Stories of Iran from 1357 to 1380*, Tehran: Elmi.
  - Torabi, Ziaeddin (2005). *The Glory of Corn-poppy, A Review of Holy Defense Poems*, Qom: Sama Qalam.

تحلیل جایگاه تصویر رمانتیک در شعرهای دفاع مقدس سیدحسین حسینی

سیده زهرا موسوی* و فاطمه فرزانه**

چکیده

روح مکتب رمانتیسم با انقلاب‌ها و دگرگونی‌های اجتماعی گره خورده است. نخستین بارقه‌های رمانتیسم به شیوه اروپایی در ادبیات فارسی، در گیرودار انقلاب مشروطه نمایان شده و انقلاب اسلامی و همچنین دفاع مقدس، بستری مناسب برای آن فراهم کرده است. شعر رمانتیک اصول و قواعد خاصی دارد و تصاویرهای شعری در این مکتب از بُعد زیبایی‌شناختی، ساختار و ماهیت معرفتی با تصاویر کلاسیک‌ها متفاوت است. ویژگی بارز تصاویر رمانتیک‌ها سایه‌واری، دلالت ضمنی، تأثیر در احساس و همزادی با آن، استحاله در طبیعت، فرازمانی و فرامکانی و اندوهناکی آن است. شعر دفاع مقدس با اینکه بیشتر از جنبه محتوایی کانون توجه است، از تصاویر خلاق و نوآورانه در آن نمی‌توان چشم پوشید. در پژوهش حاضر که مبتنی بر مطالعه دفترهای شعری سیدحسین حسینی و گزینش شواهد شعری با مضمون دفاع مقدس است، این نمونه‌ها به شیوه توصیفی-تحلیلی بررسی و با ویژگی‌های تصویر در مکتب رمانتیسم تطبیق داده شده است. براساس نتایج به‌دست‌آمده، مهم‌ترین ویژگی تصاویر رمانتیک در شعر سیدحسین حسینی، تأثیر در احساس، همزادی با احساس و معنی و همچنین سایه‌وار بودن آن است.

کلید واژه‌ها: رمانتیسم، تصویر، شعر دفاع مقدس، سیدحسین حسینی

۱- مقدمه

کشور ایران در طول تاریخ پرفرازونشیب خود، همواره شاهد ایثارگری، پهلوانی، ازجان‌گذشتگی و همدلی‌های ملی بوده است. دفاع از وطن و ارزش‌های آن برای این ملت، مفهومی آشناست؛ همچنین «در ادبیات ایران به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و سیاسی سرزمین پهناور ایران، جنگ همیشه یک واقعیت ملموس بوده است. نبردهای ایرانیان از نخستین دوره‌های تاریخی آغاز می‌شود و با فتح و شکست‌های فراوان در طول تاریخ همراه است» (رستگارفسائی، ۱۳۸۰: ۳۵۸). جنگ تحمیلی که پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین رویداد تاریخی کشور ما محسوب می‌شود ادبیات را نیز تحت تأثیر قرار داده و باعث ظهور پدیده‌ای تازه به نام «ادبیات دفاع مقدس» شده است. «ادبیات دفاع مقدس به مجموعه نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته

* m-mosavi@araku.ac.ir

f.farzane827@gmail.com

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک، اراک، ایران (مسئول مکاتبات)

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک، اراک، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۴/۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۱۹

می‌شود که درون‌مایه و موضوع آها، به مسائل هشت سال دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن بازمی‌گردد» (سنگری، ۱۳۸۰: ۱۵). در این میان، شعر به دلیل برخورداری از آهنگ و موسیقی، نقش موثری در جنگ ایفا کرده است. به طور کلی، شعر دفاع مقدس را به دو دسته می‌توان تقسیم کرد:

دوره اول: از آغاز تا پایان دفاع مقدس (هشت سال پایداری) را در برمی‌گیرد.

دوره دوم: شعرهایی را شامل می‌شود که پس از پذیرش قطعنامه، درباره جنگ و تبعات آن سروده شده است.

با اینکه در سال ۱۳۶۷ و با پذیرش «قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت» جنگ پایان می‌یابد، شعر دفاع مقدس، همچنان به حیات خود ادامه می‌دهد. این شعر که هم‌زمان با دفاع مقدس به توصیف جانبازی‌ها و حماسه‌آفرینی‌ها، دفاع از میهن، ستایش شهید و... می‌پرداخت، پس از جنگ از لحاظ ساختار و محتوایی به سوی تکامل گام برمی‌دارد و از حالت بیانیه و شعارگونه‌ی سال‌های نخست فاصله گرفته، حسرت و دل‌تنگی، درون‌مایه اصلی آن می‌شود. در این میان، رمانتیسم به دلیل توجه وافر به احساسات و عواطف فردی، برای به تصویر کشیدن این رشادت‌ها و بیان مضامین پایداری، توجه شاعران را به خود جلب کرده است.

رمانتیسم یکی از مکتب‌های ادبی مهم و تأثیرگذار قرن بیستم است. این مکتب، ارتباطی تنگاتنگ با احساسات و عواطف سراینده دارد. «هنرمند رمانتیک برای خواهش‌ها و احتیاجات روح خود، اهمیت بسیار قائل است و می‌گوید که آنچه به هنرمند الهام می‌بخشد و معنی و مفهوم زندگی شمرده می‌شود عشق و علاقه است» (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۸۰). در باره پیشینه رمانتیسم می‌توان گفت، هرچند بشر هیچ‌گاه از اندیشه‌های رمانتیک دور نبوده است، اصطلاح خاص رمانتیسم، نهضتی ادبی، هنری، فلسفی و فکری است که اواخر قرن هجده و اوایل قرن نوزدهم در تقابل با کلاسیسم، قواعد و اصول خشک آن در اروپا شکل گرفته است. این جریان که از آلمان آغاز شده، در کشورهای انگلستان، فرانسه و ... رشد کرده و به تکامل رسیده است. رمانتیسم مانند بسیاری دیگر از جریان‌های ادبی قرن بیستم، کانون توجه شاعران ایرانی قرار گرفته است. این مکتب، هم‌زمان با جنبش مشروطه با هدف تغییر در ساختار کهنه ادبیات، وارد شعر فارسی می‌شود. نیمایوشیج را نخستین شاعری می‌دانند که از این مکتب، پیروی کرده است _ هرچند میان رمانتیسم ایرانی با اصطلاح اروپایی آن، تفاوتی آشکار وجود دارد- (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۵۰). رمانتیسمی که نیمایوشیج با «افسانه» معروف خود، آغازگر آن بود، در فاصله بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ با استقبال گروه پرشماری از شعرا مواجه شد. این مکتب به دو شاخه عمده تقسیم می‌شود؛ «بعد از نیما، رمانتیسم ایرانی به دو جریان عمده گرایید: یکی رمانتیسم فردی، میانه‌رو، غیرسیاسی، عاشقانه، شهودی و برکنار از جامعه و تاریخ و زندگی و انقلاب که سرانجام در مسئله جنسیت و مرگ سردرگم شد و دیگر رمانتیسم اجتماعی - انقلابی که مبارزه و سیاست و عشق به آزادی و انقلاب و... در آن اولویت داشت و در بخش قابل توجهی از آن، مسئله عشق طرد و نفی می‌شد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۲۱).

این نهضت، پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در سال‌های دفاع مقدس و پس از آن، همچنان به حیات خود ادامه می‌دهد؛ اما بنا به مقتضای این دوره، محتوای آن دچار دگرگونی شده و با ادبیات انقلاب و شعر دفاع مقدس هم‌گام می‌شود. «با انقلاب اسلامی طبیعتاً شعر اجتماعی و انقلابی به مهم‌ترین جریان شعری معاصر ایران بدل می‌شود و به خاطر همپایی و با قیام مردم، عمق و ادبیت خود را به نفع تحریک بیشتر احساسات جامعه به مقدار زیادی جا می‌گذارد» (خواجهات، ۱۳۹۱: ۲۲۳). هرچند تطبیق کامل رمانتیسم اروپایی که بیشتر یک خیزش اجتماعی است با شعر دفاع مقدس امکان‌پذیر نیست و شعر این برهه بیشتر تحت تأثیر شرایط سیاسی - اجتماعی است تا پابندی به یک مکتب، بسیاری از مؤلفه‌های این مکتب را در شعر این دوره می‌توان مشاهده کرد. شاعران دفاع مقدس، برای بیان مفاهیم ذهنی خود و همچنین جهت بالا بردن روحیه مبارزان، تقویت حس میهن‌دوستی، شهادت‌طلبی، دفاع از ارزش‌های دینی، دعوت به بیداری و ... از رمانتیسم بسیار مدد جستند. سیدحسن حسینی یکی از شاعران دفاع مقدس است که علاوه بر درون‌مایه رمانتیکی از لحاظ ساختار و ایماژهای شعری به

این مکتب گرایش داشته است. رمانتیسم سیدحسن حسینی با توجه به رسالت اجتماعی و تعهد و پابندی اعتقادی شاعر، حال و هوای خاص خود را دارد و تلفیقی است از عرفان، اسطوره و عشق.

۱-۱- بیان مسئله

سیدحسن حسینی یکی از شاعرانی است که نامش با شعر دفاع مقدس گره خورده است. وی همراه کاروان شاعران در جبهه‌های جنگ حضور یافته از نزدیک رشادت و دلاوری رزمندگان، آوارگی، شهادت و اسارت هم‌میهنان خود را مشاهده کرده و به شعرخوانی برای رزمندگان پرداخته است. چیزی که در شعر حسینی نمود گسترده‌ای دارد، بیان اندوه و رنج‌های ناشی از جنگ است که با زبانی ساده و در عین حال هنری ارائه می‌شود. تصویر، مهم‌ترین مددکار وی در ارائه اندیشه و عاطفه شعری است. در این پژوهش، تصاویر شعری سیدحسن حسینی با محوریت دفاع مقدس براساس مؤلفه‌های تصویر در مکتب رمانتیسم بررسی و به پرسش‌های زیر پاسخ داده می‌شود.

۱- تصویر در مکتب رمانتیسم چه ویژگی‌هایی دارد؟

۲- کدام مؤلفه تصویر رمانتیک در شعر سیدحسن حسینی پررنگ‌تر است؟

۳- کارکرد تصویر در شعر سیدحسن حسینی چیست؟

۲-۱- پیشینه پژوهش

در باب شعر سیدحسن حسینی نقد و تحلیل ساختار و مضمون آن، پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است که از جمله آنها می‌توان به این موارد اشاره کرد: «فضاسازی واژگانی در شعر انقلاب (با تأکید بر شعر سیدحسن حسینی)، (ذوالفقاری، مشیدی و کمالی‌نهاد، ۱۳۹۴: ۱۲۳-۱۴۵)، «جلوه‌های رمانتیسم در شعر مقاومت سیدحسن حسینی» (معین‌الدینی، ۱۳۹۱: ۱۸۴-۱۶۷)، «تحلیل تطبیقی درون‌مایه‌های مقاومت در اشعار سمیع القاسم، حسن حسینی و قیصر امین‌پور» (روشنفکر، زارع برمی و قبادی، ۱۳۹۰: ۷۱-۴۱). بنابر نتایج جست‌وجوی نگارنده، تنها منبع درباره تصاویر رمانتیک در شعر فارسی مقاله‌ای متعلق به محمود فتوحی تحت عنوان «تصویر رمانتیک، مبانی نظری، ماهیت و کارکرد» است. وی همچنین در کتاب بلاغت تصویر، فصلی را به این مبحث اختصاص داده است؛ بنابراین با توجه به آنکه پژوهش دیگری پیرامون تصاویر رمانتیک به‌ویژه در شعر دفاع مقدس و همچنین شعر سیدحسن حسینی نگاشته نشده است، نگارش این مختصر ضروری به نظر می‌رسد.

۳-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

رمانتیسم مکتبی مهم، پر دامنه و همه‌گستر است که در تقابل با مکتب کلاسیسم شکل گرفته است. این مکتب از طریق ترجمه آثار ادبی غرب، وارد شعر فارسی می‌شود و ادبیات فارسی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. تاکنون پژوهش‌های مختلفی در زمینه مکتب رمانتیسم، شعر دفاع مقدس و همچنین اشعار سیدحسن حسینی صورت گرفته است و اینک که شعر دفاع مقدس از مرحله شعارزدگی و بیان‌های عبور کرده و اصول و قواعد خود را یافته، شایسته است که از دیدگاه مکتب‌های ادبی و نقد نو نیز به آن پرداخته شود. این پژوهش به بررسی تصاویر رمانتیک در شعرهای سیدحسن حسینی با مضمون دفاع مقدس خواهد پرداخت.

۲- تصویر

شعر به دلیل ماهیت آن و برخورداری از عواطف، احساسات و نیروی خیال شاعر، بیش از هر نوع ادبی دیگر عرصه ظهور تصویرگری‌های شعری است «هیچ تجربه‌ای از تجربه‌های انسانی که می‌تواند موضوع شعر قرار گیرد، بی تأثیر و تصرف نیروی خیال، ارزش هنری و شعری پیدا نخواهد کرد و هر حادثه‌ای هنگامی موضوع شعر است که از شهود حسی و خیال شعری انسان شاعر، رنگ و بو پذیرفته باش.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۷). تصویر یا خیال، یکی از واژه‌های پرکاربرد نقد

جدید و همچنین بلاغت سنتی است که برابر نهاد واژه لاتین ایماژ/ image است. «آنچه ناقدان اروپایی ایماژ می‌خوانند، در حقیقت مجموعه امکانات بیان هنری است که در شعر مطرح است و زمینه اصلی آن را انواع تشبیه، استعاره، اسناد مجازی و رمز و گونه‌های مختلف ارائه تصاویر ذهنی می‌سازد» (همان: ۱۰). ایماژ یا همان تصویر، معانی گسترده‌ای دربردارد. «در عام‌ترین مفهوم، تصویر بر کل زبان مجازی اطلاق می‌شود؛ یعنی آن بخش از کاربردهای خلاقانه و هنری زبان که از رهگذر تصرفات خیال در زبان عادی به وجود می‌آید» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۴۱). تصاویر در مکتب رمانتیسم از هر لحاظ با تصویرهای سنتی متفاوت است، و دارای اصول و قواعدی است. محمود فتوحی در کتاب بلاغت تصویر، برای ایماژهای رمانتیک، ویژگی‌هایی را بر شمرده است که عبارت‌اند از: «۱) استحاله شاعر در طبیعت و اشیا، ۲) سایه‌واری و ابهام پدیده‌ها در تصویر، ۳) پویایی و تحرک تصویر، ۴) انعکاس فردیت در تصویر» (همان: ۱۲۳). سیدحسینی نیز مهم‌ترین برنامه رمانتیک‌ها را آزادی، ارج نهادن به شخصیت فردی، هیجان و احساسات، گریز و سیاحت، کشف و شهود و افسون سخن دانسته است (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۸۰-۱۸۳).

۲-۱- تصویر در شعر سیدحسن حسینی

سیدحسن حسینی شاعری آگاه و متعهد است و شعر وی، بیش از آنکه تحت تأثیر مکتب خاصی باشد، رنگ و بوی ایدئولوژی و رخدادهای سیاسی و اجتماعی دارد. حسینی در بسیاری از اشعار خود از بُعد عاطفی به پدیده جنگ نگریسته و همین مسئله باعث شده است که ضمن بیان محتوا و پیرنگ یکسان شاعران جناح متعهد، فردیت در تصاویر شعری وی پررنگ‌تر باشد. مضمون اشعار حسینی پس از پایان جنگ تحمیلی به سمت و سوی اجتماع و مسائل آن کشیده شده و گاه رنگ اعتراض، حسرت و دل‌تنگی به خود می‌گیرد. بسیاری از اشعار حسینی، هم از لحاظ بیان صریح احساسات و هم از جنبه تصویرگرایی به مکتب رمانتیسم گرایش دارد. شعر وی، آینه تمام‌نمای اندیشه، احساس، عاطفه و باورداشت‌های مردمی است که هشت سال درگیر جنگی ناخواسته بوده که وجوه مثبتی چون همدلی، شهادت، صداقت و تبعات منفی‌ای همچون خرابی، ویرانی و آوارگی برای آنان به ارمغان آورده بود. «شعر حسینی، شعر اندیشه است. فرهنگ غنی و استفاده به‌جا از مفاهیم اسلامی و توجه به کاربرد واژگان در شعر و تصویرسازی همه و همه در شعر حسینی بر پایه اندیشه خاص وی استوار است و در این، عنصر غنی اندیشه و فرهنگ نهفته در پشت سر واژگان است که به شعر حسینی هویتی اسلامی و روحانی می‌بخشد و از آن شعری می‌سازد ممتاز و مشخص که ریشه در جهان‌بینی شاعر دارد» (ترابی، ۱۳۸۴: ۷۰). در شعر وی، تخیل و عاطفه سرشار شاعرانه با واقعیت جنگ تلفیق شده و تصاویر تازه‌ای خلق کرده که با توجه به ویژگی‌های تصویر در مکتب رمانتیسم که پیش‌تر بیان شد، قابل بررسی است. مهم‌ترین ویژگی مشترک اشعار سیدحسن حسینی با مکتب رمانتیسم ۱- اندوه ۲- سایه‌واری ۳- فردیت ۴- پیوستگی و بالندگی و کارکرد آن نیز تأثیر در احساس و همزادی با معنی است.

۲-۱-۱- اندوه

رمانتیسم، پیوندی ناگسستنی با عواطف و احساسات هنرمند دارد، گاه بازتاب‌کننده عواطف فردی و من شاعر بوده و گاه بیان‌کننده عواطف و آرمان‌های جمعی است. اندوه یکی از بن‌مایه‌های اصلی این مکتب بوده و از ویژگی‌های مهم تصویر در اشعار رمانتیک، بهره‌مندی از این مضمون است. حسرت در شعر رمانتیک، گستره عظیمی را در بر می‌گیرد و شامل اندوه فردی، اجتماعی و فلسفی است.

یکی از وجوه مشترک و در عین حال متمایز، شعر سیدحسن حسینی با مکتب رمانتیسم، همین نگاه اندوه‌بار آن است که هم در تصاویر شعری و هم در محتوای آثار وی مشهود است. «این غم بر تمام فضای اشعار حسینی حاکم است؛ اما از آنجا که غمی فردی و شخصی حقیرانه نیست، در مخاطب یأس ایجاد نمی‌کند؛ بلکه او را به تفکر وامی‌دارد تا شاید بتواند راهی به سوی تعالی فردی و اجتماعی یافته و به زندگی، تفسیر و معنایی دیگر ببخشد» (معین‌الدینی، ۱۳۹۱: ۱۷۶). اندوه یکی از

مضمون‌های فراگیر شعر حسینی بوده؛ اما اندوه فلسفی در آن جایگاهی نداشته و این حسرت متعالی، بیشتر یا شخصی است یا جنبه اجتماعی دارد. اندوه دور ماندن از خیل یاران شهید، ویرانی ناشی از جنگ، مذمت دنیاطلبی، فریب‌کاری و ... از درون‌مایه‌های حسرت‌بار شعر حسینی به‌ویژه شعرهای پس از جنگ تحمیلی به شمار می‌رود. این نگاه اندوه‌بار تصاویر، شعر حسینی را به مکتب رمانتیسم نزدیک می‌کند. اندوه در شعر وی، ترکیبی از دل‌تنگی، اعتراض و دردمندی است. یاد و خاطره شهیدان و اندوه دور ماندن از خیل یارانی که به دنیای مادی پشت پا زده بودند، یکی از بارزترین جلوه‌های اندوه در تصویرهای شعری حسینی است.

- هر صبح و شام / رو به قبله یاد تو / نماز افسوس می‌گذارم ... / در من کوهی به اندوه / فوران می‌کند / گدازه‌اش / می‌گدازد / و من خاموش‌تر از همیشه در خویش / می‌جوشم (حسینی، ۱۳۸۶: ۶۳).

شهید و شهادت یکی از بارزترین مفاهیم ایدئولوژی اسلامی و جزء جدانشدنی شعر دفاع مقدس است. شهید جان خود را در طبق اخلاص در راه آزادی و آزادگی نهاده با خداوند معامله می‌کند. شاعر دفاع مقدس با وجود درک عمیق این معامله، از شهادت هموطنان و یاران خود، آزرده‌خاطر و اندوهگین شده و تصاویر شعر وی نیز متناسب با این مضمون، اندوهی رمانتیک را بازمی‌نماید.

هر دم که ز کارزار برمی‌گردی / شوریده و بی‌قرار برمی‌گردی
این بار کدام لاله‌ات پرپر شد / که این‌گونه شکسته‌وار برمی‌گردی
(همان: ۱۰۹)

در این شعر، حسینی به جای بیان مستقیم عاطفه خود که همان اندوه ناشی از شهادت یاران است، از تصاویر شعری مدد می‌جوید. برگشت رزمنده‌ای از میدان کارزار با حالتی بی‌قرار، شوریده و شکسته‌وار موجی از اندوه را در دل مخاطب ایجاد می‌کند. غم، اندوه و تنهایی عمیق شاعر، عنصر مسلط این شعر است. لحن شعر اعتراض‌آمیز بوده و شاعر خود را تنها، بی‌همدم و رهاشده می‌داند و از مخاطب خود نیز چشم مهر و آشتی ندارد.

- خم شو - به رسم مروت - / و از گوشه خیابان زندگی‌ام / بردار! / بتکانم - بدون بوسه و تکریم - / و بر جایگاهی بلندم / بگذار! / ریزه فراموش شده‌ای از خوان ازل / برکت به‌هدررفته هستی ... / تکه نانی / شکسته هستم - از خوانی آسمانی - / به زیر افتاده / از لبه میز لبریز عرش (حسینی، ۱۳۹۳: ۱۰۸).

- ... کسی که خسته گذر کرد / بی‌توان بود / تفنگ ساچمه‌ای / سرفه می‌کند در باد / دوباره دسته‌ای از سارهای تشنه / می‌چرخند / کنار حلقه‌ای از چاه‌های قدیمی / غزال از نفس افتاده، خسته می‌میرد / و از شکاف سرش / خون تازه می‌چکد در چاه (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۲۳).

واقعۀ عاشورا و تصاویر مرتبط با آن در ادبیات فارسی و به‌ویژه شعر دفاع مقدس نمود گسترده‌ای دارد. این مضمون زبان، بیان و تصاویر خاص خود را می‌طلبد. می‌توان گفت، بارزترین ویژگی تصویرهای عاشورایی، اندوه‌بار بودن آن است. در این شعر حسینی مضمون شعر، تصاویر را هم تحت تأثیر قرار داده و در خدمت بیان مضمون نهاده است.

- تن رود / در برهوت / بستری بود / طبیب سنتی ابر / نبض زمین را / به بازی تازه‌ای نمی‌گرفت / و تراخم تبخیر / چشم اقیانوس‌ها را / از تباهی می‌انباشت / کسی به تفسیر کویر / برنمی‌خاست ... (حسینی، ۱۳۹۵: ۱۶).

۲-۱-۲- سایه‌واری تصاویر

از ویژگی‌های بارز تصاویر شعری در مکتب رمانتیسم، سایه‌واری آن است. سایه‌واری اصطلاحی است که محمود فتوحی در کتاب بلاغت تصویر برای تصاویر رمانتیک در مقابل شفافیت و وضوح تصویرهای شعری سنتی به کار برده است؛ چراکه شاعران سنتی مانند تابلوی نقاشی یا دوربین فیلمبرداری به توصیف صرف اشیا می‌پرداخته‌اند؛ در حالی که رمانتیک‌ها با یاری

تصاویر شعری، حالات روحی خود را بیان می‌کنند و پیچیدگی دنیای ذهن را به تصویر می‌کشند. «تصویر سنتی بر خصوصیات خارجی و عینی شیء تأکید دارد و حاصل رؤیت مستقیم است؛ اما تصویر رمانتیک بر ویژگی‌های ناپیدای شیء تکیه می‌کند و حاصل نگاه خیالی و رؤیاست» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۲۹). تصاویر سنتی چون حاصل تجربه حواس پنج‌گانه بوده، واضح و روشن است؛ درحالی که شاعر رمانتیک از دنیای پیچیده درون سخن می‌راند، به اقتضای آن، تصویر رمانتیک نیز مبهم، گنگ و سایه‌وار است. شب و فضای گورستان‌ها از زمان و مکان‌های موردعلاقه رمانتیک‌هاست که به گنگی تصاویر یاری می‌رساند. «فضاهای گوتیک و آکنده از اشباح و ارواح و نیز توصیف شب و قبرستان و بیان اندوه، از ویژگی‌های دادیبات رمانتیک است» (جعفری، ۱۳۸۸: ۱۲۱). در شعر سیدحسن حسینی این‌گونه تصاویر شبح‌وار، گنگ و غیرشفاف و همچنین درنوردیدن زمان و مکان به‌وضوح مشهود است.

– کنار حوض بلورین / خم می‌شوم / و تصویر تو / ماهی گریز می‌شود / دود / در مسیر موعود / پیچ می‌خورد / و خاکستر خمیازه / با بادهای منقلب / هم‌عنانی می‌کند / هوا / یخ زده / می‌چکد / روی حوصله‌ای که نیست / دستم / به دنبال بهانه / خاک می‌خورد / تو قلعه مردمان را / فتح می‌کنی / و لبخند می‌زنی / و سیگارم / مثل افق‌های دور / روشن می‌شود! (حسینی، ۱۳۹۳: ۱۰۷).

همانگونه که پیش از این نیز گفته شده، تصاویر در شعر رمانتیک، قطعیت نداشته و هدف شاعر از تصویرپردازی، نه نمایش صنایع ادبی و ارائه استعاره‌ها و کنایه‌ها و ... بلکه نمایشی از فضای ذهنی و دنیای خیال خود است. این دست تصاویر گنگ در شعر حسینی نمود گسترده‌ای دارد. در این شعر «سوسوزن»، «دودآلود»، «سمت مهتابی» و «باد» قطعیت را از شعر گرفته و فضای شبح‌گونه آن را گسترش داده است.

– ابری بودم / بی‌صبر باریدن / و برای هیچ دلی / قبری تدارک ندیده بودم / چراغی سوسوزن / دودآلود سوءظن‌های عفونی! / لکه‌ای نبودم / به دامن معصومی که نام تو را داشت / و شناسنامه‌ام / فلشی بود / به سمت مهتابی روشنی که در سینه‌ات / می‌تپید! / ابری هستم / بی‌تاب باریدن بوسه / بر کف دست‌های فرشته مغموم / و برگ آخر شناسنامه‌ام / در باد (حسینی، ۱۳۹۲: ۹۹).

وصف چشم‌اندازها و مکان‌های پرمه‌ودود و پر نور یکی از ویژگی‌های بارز تصویرهای رمانتیک است؛ «گویی شاعر اشیا و پدیده‌ها را در سایه یا در شب تار دیده، همه چیز دور و مبهم می‌نماید» (فتوحی، ۱۳۸۴: ۱۵۸). در این شعر، حسینی نیز از پشت پرده اشک می‌نگرد و تصاویری که مشاهده می‌کند نیز مبهم و غیرشفاف است.

– سفر / تدارک شده بود / و مردی در غبار / دانه‌های اشک می‌افشانند / و به دنبال گوشه‌ای می‌گشت / تا ترانه نیلی‌اش را سر دهد! (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۳۳).

۲-۱-۲-۱- فrazمان و فرامکان

یکی دیگر از مؤلفه‌های مکتب رمانتیسیم در شعر سیدحسن حسینی درهم شکستن مرزهای زمان و مکان است. «آزردگی از محیط و زمان موجود و فرار به سوی فضاها یا زمان‌های دیگر، دعوت به سفر تاریخی یا جغرافیایی، سفر واقعی یا بر روی بال‌های خیال یکی دیگر از مشخصات آثار رمانتیک است» (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۸۱). رمانتیک‌ها برای فرار از واقعیت موجود و گریز به زمان‌ها و مکان‌های دور، از تخیل که عنصر اصلی این مکتب است مدد می‌جویند و با استفاده از آن، پیچیدگی دنیای ناپیدای ذهن را به نمایش می‌گذارند. «رمانتیسیم تصویرگر فاصله است: فاصله‌ای با کانون، بنابراین برای ایجاد فاصله زمانی به گذشته‌های دور و دوران کودکی و آغاز حیات پناه می‌برد تا از واقعیت اکنون به آینده بگریزد. برای ایجاد فاصله مکانی به طبیعت وحشی و دست‌نخورده و دشت‌ها و کوهستان‌های دوردست می‌گریزد و به مکان‌های کهنه و متروک پناه می‌برد؛ زیرا از رویارویی با واقعیت دل‌خوشی ندارد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۳۱). این ویژگی فرازمانی و فرامکانی، گنگ بودن

تصاویر شعری و توصیف و تصویرهای شیخ‌وار در شعر سیدحسن حسینی به‌ویژه در سال‌های پس از جنگ تحمیلی، به‌وضوح مشهود است. در بسیاری از موارد، شاعر که تاب رویارویی با واقعیت نامطلوب جامعه را ندارد، به مدد بال خیال، مرزهای زمان و مکان را درهم می‌شکند و به گذشته آرمانی، روزهای طلایی جبهه و جنگ و صفا و سادگی روستا پناه می‌برد.

- خزان را / مثل ورق‌های تقدیر / در لابه‌لای چین‌های پیشانی / می‌پذیری / و سر خم می‌کنی / در پیشگاه خنجری قدیمی / با تیغ‌های تازه و براق! / و عروج دلت / از سقف اتاق مأیوست / بالاتر نمی‌رود / تقدیر را / خزان زده / گردن می‌نهی / وقتی ستاره‌ها به کسوف‌های مکرر / چشمک می‌زند / و شاخه‌ای گل / عطر ناب خود را / در ایستگاه‌های کهنسال / منزل به منزل حراج می‌کند / و با کفش‌هایی از خار و خواهش و خدعه / در زمین دلت / پیاده می‌شود (حسینی، ۱۳۹۲: ۱۰۳).

یکی از مؤلفه‌های بارز مکتب رمانتیسیم در شعرهای مرتبط با دفاع مقدس حسینی، تنهایی است که روح حساس و شکننده شاعر را به‌ویژه در سال‌های پس از دفاع مقدس بیان می‌کند. در این شعر، سیدحسن حسینی تنهایی خویش را به دوزخی مانند می‌کند که رهایی از آن، تنها با نیروی خیال میسر است و رسیدن به بهشت را به مدد این نیرو متصور می‌شود.

- ... ای پرنده جادو! / در دوزخ تنهایی / می‌غلتم / و با نی‌نوش مینویی خیال / بهشت را / کودکانه می‌مکم تا ابد / تا ساعت رهایی (همان: ۱۱۴).

شعر «قرن دو هزار به علاوه یک» اوج نمایش غم و اندوه در تصاویر و مضمون اشعار حسینی است. شاعر از قرنی سخن می‌راند که غم و اندوه، بی‌مهری، فرصت‌طلبی و ... رو به فزونی بوده و مهربانی رخت بر بسته است. قرنی که خنده‌ها در آن ساختگی و گریه‌ها واقعی است.

- قرن تخریب تفاهم / انفجار آشنایی / قرن مریم‌های موجی / لاله‌های شیمیایی / قرن تبعید محبت / موسم پژمردن دل / قرن تکثیر تقلب / قرن خنجر خوردن دل / پاکبازی رو به کاهش نانجیبی در فزونی / سینه‌سینه در سرایت دشمنی‌های عفونی ... رفته تا اوج ثریا / شاخص سردرگمی‌ها / در نخاع مهربانی / ترکش نامردمی‌ها (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۱۴).

«شب» یکی از رایج‌ترین زمان‌ها در ایماژهای رمانتیک است که مناسبت بیشتری با احساس یأس و سرخوردگی شاعران پیرو این مکتب دارد و برای به تصویر کشیدن روح شکست‌خورده شاعر، ناامیدی، سیاه‌اندیشی، خمودگی و کم‌تپشی ارزش هنری بیشتری دارد. در این تصویر خستگی، خواب و خمیازه و ... احساسات درونی شعر است که تصویری تار و گنگ از زمان سرشار از رنج و اندوه را به نمایش می‌گذارد.

- یک روز / شب که می‌آید / به ماه می‌نگری / و صدای دیروزی‌ام را آه می‌کشی / و بر لوح مزارم / «هرگز!» / در باد می‌تابد / تا ابد (حسینی، ۱۳۹۳: ۹۴).

- در روزهای نه‌چندان دور / در عصر سلطه شیطان / می‌خواستی نشان دهی / به خلاق / خورشید روشن و تابان را / وقتی که شب، شب ظلمانی / خرناسه می‌کشید / چون دیو قصه‌ها / با قصه‌های دیو و پری ... (حسینی، ۱۳۸۶: ۴۷).

۲-۱-۳- فردیت تصاویر

یکی از تفاوت‌های بارز مکتب رمانتیسیم با دیگر مکاتب ادبی، به‌ویژه کلاسیسم، در ارزشی است که هنرمند رمانتیک برای احساسات و عواطف شخصی خود قائل است. این مکتب به فرد، هویتی مستقل بخشید و احساسات و نگاه شاعر را از زیر یوغ آموخته‌های کهنه پیشینیان رهایی بخشید؛ چراکه شعر رمانتیک بیش از هر چیزی منعکس‌کننده فردیت شاعر است. «هنرمند رمانتیک، به دنبال آزادی از قید قواعد کلاسیک، فرمانروایی «من» (le mo) را در هنر مستقر می‌سازد و به وسیله هنر، خواهش‌های دل و رنج‌های روح را بیان می‌دارد؛ اما این روش هنرمند رمانتیک را نباید دلیل خودستایی او و فرار از بشریت دانست. قبلاً هنرمند کلاسیک برای توصیف «انسان کلی» قهرمانی را از میان افسانه‌ها و اساطیر برمی‌گزید؛ هنرمند رمانتیک خویشتن را به جای این قهرمان افسانه‌ای می‌گذارد و نمونه هم‌نوعان خویش قرار می‌دهد» (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۸۰).

شاعر رمانتیک از دریچه جهان بینی خود به هستی می نگرد و نگاه وی خاص خود اوست و تصاویری که می آفریند نیز در بردارنده بینش شخصی و عاطفه خاص خود است. هرچند تصاویر رمانتیک، زاییده عاطفه فردی شاعر است، این تجربه شخصی برای همگان ملموس است. «فردیت تصویر در عین حال نوعی عمومیت را نیز در بردارد؛ یعنی سرشت تصویر رمانتیک آن است که این تجربه شخصی را به همگان تعمیم دهد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۳۹). شاعر رمانتیک نگرش خاص خود را دارد و همین دید متفاوت به هستی در تصاویر شعری نیز هویدا است. شعر سیدحسین حسینی سرشار از عواطفی همچون بیزاری از پدیده جنگ، شوق شهادت، صداقت، عشق، وطن دوستی، عرفان و ... است که مضامین رایج در همه انواع ادبی خاصی است که پیرامون جنگ و دفاع مقدس نوشته شده است. شاعران دفاع مقدس هرچند دارای تجربه های مشترک فراوانی هستند و شباهت های بسیاری در آثار آنها مشاهده می شود، هرکدام دارای نگرش خاص خود بوده و همین فردیت و نگرش شخصی در اشعارشان نمود یافته است. هرچند مفاهیم و مضامین مشترک است، تلقی ها و احساسات نسبت به این پدیده ها متفاوت است. سیدحسین حسینی فردیت و احساسات شخصی را در شعرهای جنگ به طور گسترده ای راه داده است.

توصیف حماسی شهید و مضمون شهادت در شعر دفاع مقدس امری بدیهی است؛ اما هر شاعر از دریچه خاصی به آن نگرسته و تصویرهای شعری نیز منعکس کننده این ذهنیت فردی هنرمند است. تفسیر کردن جنون، جوشیدن کارون در رگ های شهید، نوشیدن خورشید و اعتقاد راسخ، تصویرهای خاص ذهن حسینی است که فردیت شاعر در آن مشهود است.

- در کنار شطی از خون / جنون والا را! / به تفسیر در خون خفتی / و کارون / در رگان پیشانی ات / جوشید / و دلم / ردای سرخ یاد تو را / پوشید / و خورشید / قطره قطره خون تو را نوشید (حسینی، ۱۳۸۶: ۶۵).

- در واپسین تهاجم ظلمت / مردی شهاب گونه به خاک افتاد / فواره های خون زلالش / چون ساقه های مرتعش نور / بر آسمان صبح شتک زد ... (همان: ۵۵).

- از این گونه می گذرید / با لبانی در شرف لبخند: / براقی سرخ / با برگستوان فاخری از خون / و بادی ملایم / رو به دروازه های عروج: / خروج از خویش / و دست ردی به سینۀ تشویش ... (حسینی، ۱۳۹۵: ۲۳).

وطن و دفاع از ارزش های آن یکی از مؤلفه های بارز رمانتیسم در شعر دفاع مقدس است. وطن دوستی در شعر دفاع مقدس مضامین گسترده ای را در برمی گیرد. در شعر سیدحسین حسینی موطن با مفاهیم دینی و آزادی ارتباط تنگاتنگی دارد. در این شعر، فردیت شاعر را در تصویرسازی شعری به روشنی می توان مشاهده کرد. در این شعر، وطن و قامت بالنده از عشق آن، گرچه پیش از این به دار ظلم آویخته شده بود، سرانجام با پایمردی رزمندگان و مبارزان ملی، رهایی یافته است.

- باز کن دیده خود را ای دل! / بنگر / در زمانی که زمین را ز دو سو / بر جگر، / تیر تاتار جهانخوار فرود آمده است / وطنم - قامت بالنده عشق - / سربهداری است که از دار فرود آمده است (حسینی ۱۳۸۶: ۷۵).

پیش از این نیز گفته شد که اندوه یکی از مؤلفه های بارز تصویرهای رمانتیک است؛ اما در همین مضمون پربسامد نیز می توان هنرنمایی شاعران دفاع مقدس را مشاهده کرد. در این شعر، نگاه حسینی به بهار و سال نو نگاهی رمانتیک بوده که از حال و هوای شاعر نشئت گرفته است. وی بهار را نه پدیده ای شادی آفرین که عامل اندوه سال جدید توصیف می کند.

- روز دوم هم می گذرد / دو چروک / به پیشانی سال جدید (حسینی، ۱۳۹۳: ۱۲۰).

۲-۱-۴- یگانگی با طبیعت و اشیا

طبیعت گرایی و طبیعت ستایی از ویژگی های بارز مکتب رمانتیسم به شمار می رود. «اهمیت طبیعت در آثار ادبی و به ویژه شعر رمانتیک ها، به حدی است که در نظر بسیاری کسان، شعر رمانتیک مترادف است با شعر طبیعت» (جعفری، ۱۳۷۸: ۲۹۶). پیوستگی و همدلی شاعر رمانتیک با طبیعت و بازآفرینی طبیعت ناب و دست نخورده، بیشتر برای بازگویی حالات روح و ذهن خود است «یگانگی انسان و طبیعت در شعر و نثر رمانتیک و حتی در نقاشی رمانتیک کاملاً عادی و مرسوم است،

خصوصاً در مواقعی که محیط طبیعی شباهت تامی با حالت و وضعیت روح و ذهن فرد پیدا می‌کند» (فورست، ۱۳۷۵: ۵۳). در ادبیات سنتی، شاعران به الگوبرداری مستقیم از طبیعت می‌پرداخته‌اند؛ اما کار شاعر رمانتیک توصیف صرف طبیعت بی‌جان و خاموش نیست و طبیعت، تنها ابزاری برای زینت‌بخشیدن به شعر نیست؛ شاعر در طبیعت غرق می‌شود تا جایی که با آن احساس یگانگی می‌کند «شاعر رمانتیک، طبیعت را توصیف نمی‌کند بلکه درک درون‌گرایانه‌ای از آن ارائه می‌کند و با احساس خود اشیا و پدیده‌ها را تعبیر می‌کند» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۲۴). یکی از مؤلفه‌های بارز مکتب رمانتیسم در شعر حسینی، همین پیوستگی و استحاله در طبیعت است. در شعر دفاع مقدس، مانند روزگار آغازین پیدایش مکتب رمانتیسم در اروپا، شاعر دغدغه کم‌رنگ شدن اصالت‌ها، صفا و سادگی را در زندگی پرهیاهوی مدرن دارد، همین ترس از دگرگونی ارزش‌ها و گم شدن یا رنگ‌باختن عواطف موجب شده است تا نوعی حس نوستالژیک، شاعر را برای بازیافتن این اصالت ابتدایی متوجه طبیعت و روستا سازد.

طبیعت با روح و جان حسینی عجین شده است و شاعر حالات و دردهای روحی و ذهنی خود را به مدد آن بیان می‌کند. درک درون‌گرایانه از طبیعت و پیوند خوردن با آن، ویژگی‌های بارز تصاویر شعری حسینی است.

- صبحدم باد سحر / در سراپردهٔ باغ / وعظ مطبوعی داشت / بید مجنون به سماعی ابدی واصل شد / شامهٔ شاعر ما / سر به پای گل بابونه گذاشت (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۱).

شاعر گاه در طبیعت و اشیا، آن‌گونه مستغرق می‌شود و طبیعت چنان روح و ذهن وی را تسخیر می‌کند که میان خود و اشیا تمایزی نمی‌بیند، با گل می‌روید با آفتاب می‌تابد، با پاییز هم‌قدم و با رود جاری می‌شود و احساس خویش را در این پدیده‌ها ساری و جاری می‌بیند.

- پاییز می‌گذشت / در کوچه‌های سبز / ما سوت می‌زدیم! (همان: ۶۶).
- از دوردست رایحه‌ای کهنه می‌وزید / پاییز خفته بود / در باغ شیشه‌ای / ناگاه روی ساقهٔ آئینه خم شدم / مرگم شکفته بود! (همان: ۶۷).

- تو اهل کجا هستی؟ / این / وحشی‌ترین سؤال زمانه است / پدرت با گردوهای کوهستان روییده / و سر بر دامن گردنه‌های تاریخی گذاشت / و شهر / با دست‌های پینه‌بسته و روغن گرفته / به استقبال قدم‌هایش آمد (حسینی، ۱۳۹۳: ۷۲).

۲-۱-۵ - اعتراض

اعتراض یکی از مضمون‌های غالب و پردامنهٔ شعر دفاع مقدس به‌ویژه در سال‌های پایانی جنگ تحمیلی است. «بی‌شک با پایان یافتن جنگ و فروکش کردن تب و تاب آن و با گذشت چندین دهه از انقلاب، ارزش‌ها قدری از منظر نظر دور ماندند و شاعران زمان آگاه دفاع مقدس بر این فراموشی‌ها و دگرگونی‌ها می‌آشوبد و این‌گونه است که شعر اعتراض و گلایه پدید می‌آید» (کافی، ۱۳۸۹: ۱۴۸). شعر «خیابان هاشمی» محمدرضا عبدالملکیان را می‌توان از نخستین آثار موفق دانست که به مفاهیم اعتراض‌آمیز اجتماعی پرداخته است. علیرضا قزوه و سیدحسن حسینی از شاعران موفق این حیطه به‌ویژه در اعتراض نسبت به خودی‌ها به شما می‌روند. اعتراض نسبت به جابه‌جایی یا دگرگونی ارزش‌ها، دگرذیسی برخی رزمندگان، رفاه‌زدگی، بی‌مهری‌ها و ریاکاری عده‌ای از فرصت‌طلبان از دغدغه‌های حسینی است که تصاویر شعری وی را بیش از پیش به مکتب رمانتیسم نزدیک می‌کند.

«منثوی آب‌ها و مرداب‌ها» یکی از شعرهایی است که حسینی در آن، نسبت به سردمهری‌ها و تجمل‌گرایی عده‌ای زبان به اعتراض می‌گشاید و فراموشی ارزش‌ها را یادآور می‌شود. اندوه‌وار بودن و همچنین درنوردیدن زمان و مکان تصاویر در این شعر آن را به مکتب رمانتیسم نزدیک می‌کند.

تیغ آتش را دگر آن شدت موعود نیست / در بساط شعله‌ها آهی به غیر از دود نیست

دود در دود و سیاهی در سیاهی چرخزن
گرد دل‌ها هاله‌هایی از تباهی چرخزن
(حسینی، ۱۳۸۸: ۱۵۲)

در خیابان جنون در کوچۀ دلواپسی
کرده‌ام دیدار با کانون گرم بی‌کسی!
دیده‌ام در فصل نفرت، در بهار برگ‌ریز
کوچ تدریجی دل‌ها را به حال سینه‌خیز!
(همان: ۱۵۴)

عافیت‌طلبان و حادثه‌گریزانی که از هر شرایطی به سود خویش بهره می‌برند از جمله افرادی هستند که لبۀ تیز اعتراض شاعر را متوجه خود می‌سازند. این رویکرد در شعرهای پس از دفاع مقدس حسینی به شیوه‌های مختلفی تکرار شده است و در تصاویر شعری سهم بسزایی را به خود اختصاص داده است.

- شاعری از داخل / کت و شلوار دلش خونی شد ... / تاجری صاحب یک واحد مسکونی شد! (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۸).
- تاجری اژده برقی آورد / پای یک منظره را / امضا کرد! (همان: ۳۰).

۲-۲- تصویر رمانتیک در بافت

تصاویر رمانتیک‌ها برخلاف تصاویر پیروان مکتب‌های ادبی دیگر در بافت شعر، دارای انسجام طولی محکمی است. شعر رمانتیک، مانند یک موجود زنده است که هر عضو آن کارکرد خاص خود را دارد و جدا کردن اجزای آن از هم امکان‌پذیر نیست. «تصویر در بافت شعر رمانتیک با ساختار شعر و دیگر تصویرها در محور عمودی پیوند محکمی دارد و چون جزء فعال و بنیادین شکل است، نمی‌توان آن را به طور مستقل و جدا از کلیت شکل تحلیل کرد» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۱۴۲). در این‌گونه تصاویر، صورخیالی همچون تشبیه، استعاره، نماد، مجاز و سمبل به کار رفته است که برخلاف عقیده سنتی، جدای از شعر دارای هویت مستقلی نیستند. تصویر رمانتیک در بافت، پیوند محکمی با کلیت شعر دارد و مکمل دیگر عناصر شعری است. مهم‌ترین ویژگی تصاویرهای رمانتیک در بافت کلی شعر، پیوستگی و بالندگی آن است.

۲-۲-۱- بالندگی و پیوستگی تصاویر

یکی دیگر از ویژگی‌هایی که برای تصاویر شعری رمانتیک برشمرده‌اند، بالندگی و پویایی این تصاویر است. «تصویر رمانتیک نمی‌تواند ایستا و راکد باشد؛ زیرا شعر رمانتیک، شعر زنده و پویاست. شاعری که با طبیعت زیسته و با آن هم‌جوش و همسو شده، شعرش مثل طبیعت زنده و پویاست» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۳۵). شعر رمانتیک دارای یک شکل واحد است و تصاویر شعری هویت مستقل ندارند که صرفاً برای تزئین کلام به کار رفته باشند، بلکه هر تصویر جزئی از یک کل بوده و مکمل درون‌مایه و محتوای شعر است. این پویایی و بالندگی تصاویر که از مختصات اصلی مکتب رمانتیسیم بوده در بسیاری از اشعار سیدحسن حسینی با مضمون دفاع مقدس مشاهده می‌شود؛ چراکه در شعر دفاع مقدس، محتوا بیش از امر دیگری حائز اهمیت بوده و شاعر از هر ابزاری مدد می‌جوید تا مفهوم مورد نظر خویش را بیان کند و ساختار پیوسته تصاویرها نیز برای دست یافتن به این مهم دست‌مایه مناسبی است.

پیوستگی تصاویر در شعر رمانتیک‌ها امری مسلم است؛ اما پویایی و سرزندگی تصویر، بستگی به موضوع شعر و همین‌طور روحیه و ذهنیات شاعر دارد. در این شعر حسینی، طبیعت که مضمون اصلی شعر رمانتیک بوده پویا و پیوسته است؛ چون دربردارنده مضمونی غم‌بار است، آن سرزندگی و تحرک لازم را نداشته و همسو با احساس شاعر و با عاطفه‌ای واحد پیش می‌رود.

- ... تفنگ ساچمه‌ای / سرفه می‌کند در باد / دوباره دسته‌ای از سارهای تشنه / می‌چرخند / کنار حلقه‌ای از چاه‌های قدیمی / غزال از نفس افتاده، خسته می‌میرد / و از شکاف سرش / خون تازه می‌چکد در چاه! / و من / به یاد منظره‌هایی / که تشنه می‌میرند پلی به پنجره‌های شکسته / می‌بندم (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۲۲).
- جنگل، / سکوت، / هیچ ... / آهسته یک قدم / در متن احتیاط / ضربان بی‌امان فاجعه در گیجگاه باد / تلواسه تفنگ /

رؤیا و بوی ماه / در شامه پلنگ / ضربان نبض مرگ / بی‌تابی زمین / در انتظار برگ / دست شکارچی / در معبر فشار / پیوند بی‌تزلزل باروت و انفجار ... / آنک نزل پوزه کفتار و خرس و گرگ (حسینی، ۱۳۸۶: ۵۰).

اندام‌واری تصاویر در این شعر حسینی به‌وضوح مشاهده می‌شود و هر تصویر، جزئی از کلی بزرگ‌تر به نام شعر است و در راستای بیان احساسی واحد به کار گرفته شده است. در این شعر، تصاویر آنگونه به هم پیوسته‌اند که جدا کردن هر جز از آن ساختار کلی شعر را دچار خلل می‌کند، اما به اقتضای اندوهی که در کلیت اثر وجود دارد، تصاویر شعری نیز ایستاست.

- از کرامات سحر / آسمان خرقه درید / شعله‌ور شد تن خاک / ذره‌ها «رقص کنان / ساغر مستانه زدند» (حسینی، ۱۳۹۱: ۷۱)

در این شعر، عناصر طبیعت هم‌نوا با احساس و عاطفه شاعر، زنده، پویا و تپنده‌اند و تصاویری خلق کرده‌اند که تجزیه یا جابه‌جا کردن ارکان آن ناممکن به نظر می‌رسد. تصاویر این شعر حسینی علاوه بر پیوستگی و بالندگی، مانند دیگر تصاویر شعری رمانتیک، کارکردی مشخص دارد و آن هم‌زدای با احساس و معنی شعر است.

- شبی مادرم برخاست / و آسمان به سجده فروافتاد / پیش آمد / و با گوشه دامن اثیری اش / از کنار گونه تکیده‌ام / قطره اشکی را برگرفت / و اقیانوس بی‌سابقه‌ای / صدایم را صیقل داد / و بهشت / برای نخستین بار / دوزخ تنهایی‌ام را بلعید! (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۲۷).

پویایی، بالندگی و پیوستگی تصویر ویژگی اصلی این شعر حسینی است. تصویر این شعر به سان یک فیلم به حرکت درآمده و پیش می‌رود؛ برخاستن، به سجده افتادن، پیش آمدن و با شاعر یکی شدن شعر را به مرز تصویرسازی رسانده است.

۲-۳ کارکرد تصاویر رمانتیک

خیال از عناصر اساسی در شعر رمانتیک به شمار می‌رود که به پایه‌گذاران ابتدایی این مکتب کمک می‌کرده تا از قواعد خشک و دست‌وپاگیر مکتب کلاسیسم، نظام فنودالی و همچنین انقلاب صنعتی بگریزند؛ چراکه - همانگونه که پیش از این نیز گفته شد- رمانتیسم بیش از آنکه یک مکتب ادبی باشد، نهضتی سیاسی اجتماعی است. رمانتیک‌ها برای تخیل اهمیت زیادی قائل هستند. «اگر بخواهیم شعرای رمانتیک انگلیسی را صرفاً با یک ویژگی از شاعران قرن هجدهم متمایز کنیم، آن ویژگی عبارت است از اهمیتی که رمانتیک‌ها برای تخیل قائل بودند و دیدگاه خاصی که درباره آن داشتند» (باوره، ۱۳۷۳: ۵۴). هنرمند رمانتیک، فردیت و احساسات شخصی را ارج می‌نهد و برای بیان آنها از تخیل مدد می‌جوید؛ اما کار شاعر رمانتیک، تنها توصیف و تصویرگری صرف نیست. «تصویر برای رمانتیک‌ها، نه ابزار توصیف اشیا و گزارش واقعیت بیرونی است و نه جامعه آراینده فکر و اندیشه؛ یعنی پدیده‌ها در شعر رمانتیک مابه‌ازای چیز دیگری نیستند. تشبیه و استعاره و کنایه برای توضیح معنی و تزیین امر دیگری به کار نمی‌روند، بلکه خود موقعیتی محوری دارند و در مقام تصویر هنری نقش بیانگری را بازی می‌کنند» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۴۶).

تخیل در شعر رمانتیک، بستری را فراهم می‌سازد تا شاعر احساس خود را بیان کند و تصاویر نیز هم‌رنگ احساس و شعور شاعر شود. تصاویر رمانتیک سه نقش اصلی را در شعر ایفا می‌کنند که عبارت‌اند از: ۱- تأثیر در احساس ۲- دلالت ضمنی ۳- هم‌زدای با احساس و معنا. همانگونه که پیش از این نیز گفته شد، شعر دفاع مقدس، به‌ویژه هم‌زمان با جنگ تحمیلی، شعری صریح و گاه شعارگونه است. هدف اصلی شعر جنگ، تهییج و تشویق است و عاطفه بیش از هر عنصر دیگری حائز اهمیت است. در این نوع شعر، تصاویر چندان جایگاهی ندارد؛ مگر تصویری که معنی مورد نظر شاعر را تکمیل کند یا هدف از آن، تأثیرگذاری بر احساس مخاطب باشد. همین عوامل، کارکرد تصویر در شعر سیدحسن حسینی را به مکتب رمانتیسم نزدیک می‌کند.

۲-۳-۱ تأثیر در احساس

تصویر در شعر رمانتیک تصنعی نیست و برای تزیین کلام به کار برده نمی‌شود، بلکه در خدمت احساس و نفسانیات

شاعر است و بار اصلی عاطفه و احساس شاعر را به دوش می‌کشد. «او در اشیا حالات درونی خود را می‌بیند، رنج و اندوه خویش را بر دوش اشیا می‌نهد، تا آنها را تابع خود و همدل و هم‌زبان خویش کند. شاعر می‌خواهد در تصویر همان حالتی را به خواننده نشان دهد که خود عیناً تجربه کرده است» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۴۷)؛ چراکه هدف اصلی شاعر رمانتیک، تأثیر در احساسات خواننده است و نقش تصویر مانند ادبیات کلاسیک، صرفاً انتقال پیام و آرایش ظاهری شعر نیست. تصویر در شعر رمانتیک، متمم و مکمل احساس شاعر است و جدا کردن احساس و تصویر از هم امکان‌پذیر نیست. سیدحسن حسینی شاعری زمان‌آگاه بوده و از ضرورت تحریک اجتماع درگیر جنگ، برای دفاع از کیان ملی به‌خوبی آگاه است و از هر ترفندی برای تهییج و تحریک استفاده می‌کند. بیشترین کارکرد تصویر در شعر وی نیز تأثیرگذاری بر احساس مخاطب است.

تصویرها، در شعر رمانتیک دفاع مقدس، تابع احساس به‌غلیان‌درآمده شاعر، جنبه آرایشی ندارد و حامل احساس درونی شاعر است. در واقع، بار اصلی احساسات درونی شعر بر دوش همین تصاویر شعری است. در این شعر، لحن و بیان حماسی سیدحسن حسینی متناسب با حماسه‌سازی رزمندگان دفاع مقدس انتخاب شده و تصاویر نیز مکمل این احساس درونی است. - ای همزادان سپیده و فجر! / پایان انتظار / از راه می‌رسد / وقتی شقیقه شب را / آماج سرب ستاره می‌کنید / و قطره قطره خون حنجره حق‌سرایتان می‌چکد / در پای پنجره صبح صادق وارستگی / وقتی شهاب‌وار / - ای لقمه‌های خاردار! - / گلوی ظلمت را / پاره‌پاره می‌کنید! / ای گلگون تباران! یاران! (حسینی، ۱۳۸۶: ۷۳).

شاعر در این بیت به مسئله جاودانگی شهدا که یکی از آموزه‌های اساسی دین اسلام است، اشاره دارد. تصاویر در این شعر آنچنان روشن، شفاف، دقیق و صادقانه است که به مخاطب شعر همان احساسی را منتقل می‌سازد که شاعر داشته است. - جادوی نامت / جاودانه است / و سحر حلال حنجرهات / ابدی! / سال، / با گلوی تو / نو می‌شود / و باغ / با تکیه بر لب‌های تو / مثل فریادی سبز / می‌شکفت / تو با آب / زنده می‌شوی / و در بیشه بادها / آتش می‌افروزی / تو از کودکی‌های من / شهید بودی / ای که جادوی نامت / جاودانه است (حسینی، ۱۳۹۳: ۳۳).

۲-۳-۲- همزادی با احساس و معنی

رمانتیسیم، مکتبی است که بیش از هر چیزی برای احساسات فردی اهمیت و ارزش قائل است و آنها را بررسی می‌کند. همسو با همین اصل، تصاویر رمانتیک نیز جنبه صوری و تصنعی ندارد و برای تبیین نفسانیات هنرمند، ارزش درونی دارد؛ «یعنی آنچه از تصویر انتظار می‌رود تأثیر و احساس همراه آن است، بنابراین تصویر و احساس (صورت و معنی) همراه و متمم هم‌اند و به اصطلاح منطقی از مقوله اضافه‌اند» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۵۲). تصویر و احساس در شعر رمانتیک، آن‌گونه در هم سرشته شده‌اند که احساس، چیزی جدای از تصویر نیست و تصاویر شعری نیز انباشته از احساسات و عواطف شاعر است. در واقع، تصاویر شعری همسو با نفسانیات شاعر است و تصویر همان حسی را القا می‌کند که هنرمند در درون خود داشته است و جدا کردن تصویر و احساس در شعر رمانتیک امکان‌پذیر نیست. در شعر دفاع مقدس به‌ویژه در سال‌های آغازین جنگ، محتوا بیش از هر چیزی اهمیت دارد و تصاویر نیز دربردارنده عاطفه و اندیشه شاعر و مکمل آن است، همین امر از عواملی است که شعر دفاع مقدس را به مکتب رمانتیسیم نزدیک می‌کند. شعر سیدحسن حسینی یکی از ساده و صمیمی‌ترین شعرهای دفاع مقدس است و تصاویر در آن حول محور احساس شاعر می‌گردد. همزادی تصاویر با احساس و معنی شعر، از مؤلفه‌های پرکاربرد مکتب رمانتیسیم در شعر حسینی است؛ زیرا در شعر دفاع مقدس به‌ویژه در سال‌های آغازین جنگ تحمیلی، محتوا مهم‌تر از سایر ارکان شعر است. می‌توان گفت که همزادی تصویر با احساس و معنی پرکاربردترین مؤلفه مکتب رمانتیسیم در شعر دفاع مقدس و همچنین سیدحسن حسینی است.

- در تو رودی هست / که از این پیشتر / در من / به غارت نمرود رفته است / در تو شمع فروزانی است / که استخوان ظلمت جانم را / می‌گدازد / و قطره قطره / بر زخم روح مجروح می‌چکد / در من رسوب درد عافیتی زرد / و در تو ای مرد!

/ اصالت لیبک سرخ‌گون حلق اسماعیل / به لبه تیز تیغ رسالت! (حسینی، ۱۳۸۶: ۶۷).

کارکرد اصلی تصاویر رمانتیک، تأثیرگذاری بر احساس مخاطب و همزادی با احساس و معنی شعر است. در این شعر حسینی، بدون در نظر گرفتن احساس شاعر، تصویر ارزش درونی نخواهد داشت و مرده و بی‌روح خواهد بود. آسمان و زمین در این شعر، مشابهی برای شاعر نیست؛ بلکه دست به دست هم داده‌اند تا شاعر احساس خود را بیان کند.

- آسمان / تهمتی است / لاجوردی / و زمین / افتراپی است که / می‌گردد / و من سلطان سرگیجه و تردید / که در محور باد / می‌چرخم ... / بیش از اینم خنجر مباح / ای مهربان پولادین! (حسینی، ۱۳۹۳: ۲۸).

شب، زمانی است متناسب با احوال و روحیات رمانتیک‌ها و همین زمان ایده‌آل در تصاویر شعری به آینه‌ای تمام‌نما تبدیل می‌شود که روح زخمی و مأیوس شاعر را به نمایش می‌گذارد.

- در شبی سرد چو مرگ / که هوا می‌لرزید / و تن خسته شهر / بستر برف زمستانی بود / راهی خانه شدم (حسینی، ۱۳۸۶: ۸۳).

۲-۳-۳- دلالت ضمنی

یکی دیگر از کارکردهای تصویر در مکتب رمانتیسم دلالت ضمنی است. در تصویر رمانتیک‌ها، دلالت‌ها ضمنی و پوشیده است و برخلاف شعر سنتی، مبهم‌گویی بر دلالت‌های صریح و روشن برتری دارد. «کلاسیک‌ها بیشتر طرفدار وضوح و قاطعیت‌اند و رمانتیک‌ها پابند جلال و رنگ و منظره. رمانتیک‌ها به صورت‌های مختلف حوادث و به تضادها توجه دارند و به جای توسل به زبان شعر منظم و یکنواختی که بوالو مدافع آن است، ترجیح می‌دهند اشعاری بگویند که بیشتر شبیه نثر، و چه از لحاظ آهنگ و چه از نظر مضمون، تصویری و متنوع باشد» (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۱۷۹). شعر دفاع مقدس به خاطر نقش مهمی که بر عهده داشت، صریح‌گویی بر ابهام‌سرایی و دلالت‌های ضمنی و پوشیده ارجحیت دارد. «در این اشعار از آنجا که ابلاغ پیام برای شاعر در درجه اول اهمیت قرار دارد، معمولاً وسواسی برای پرداخت هنری شکل درونی و بیرونی اشعار مشاهده نمی‌شود. به همین دلیل، آن ابهام هنری که ویژه اشعار اصیل نو است و در اشعار شاعران شاخص مانند نیر، شاملو، اخوان، و فروغ دیده می‌شود، در اشعار نو جنگ وجود ندارد. زبان شعرها ساده و صریح است و اگر نمادهایی هم استفاده می‌شود، معمولاً بر اثر کثرت کاربرد، معانی روشن و مشخصی دارند» (طاهری، ۱۳۹۳: ۱۸۳)؛ بنابراین در ایماژهای شعری سیدحسن حسینی که مرتبط با دفاع مقدس بوده، دلالت‌های ضمنی، نمود چندانی ندارد.

۳- نتیجه

۱- پژوهش حاضر با هدف بررسی تصاویر شعری سیدحسن حسینی از منظر مکتب رمانتیسم انجام گرفت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تصاویر در شعر وی، تحت تأثیر این مکتب ادبی است و شباهت بسیاری میان تصاویر شعری حسینی با ویژگی‌های رمانتیک وجود دارد.

۲- اندوه رمانتیک، یکی از ویژگی‌های بارز ایماژهای شعری سیدحسن حسینی است. هرچند جنگ مضمون مشترک شعر بسیاری از شاعران متعهد است، نگرش خاص حسینی، باعث پررنگ‌تر شدن فردیت در تصاویر شعری وی شده است. گریختن خودآگاه و ناخودآگاه از زمان حال و فرار به سوی زمان و مکان‌های دور به‌ویژه طبیعت و روزگار کودکی، یکی دیگر از وجوه مشترک تصویر در شعر حسینی با مکتب رمانتیسم بوده که دستاورد تمدن شهری پس از دفاع مقدس است. تصاویر شعری حسینی اندام‌وار است و مانند پیکره یک درخت در حال رویش، هر جزء، بخشی از یک کل بزرگ‌تر به نام درخت است. در سال‌های بعد از جنگ، حسینی نسبت به بی‌عدالتی‌ها، دگرذیسی ارزش‌ها، رفاه‌زدگی و تجمل‌گرایی عده‌ای معترض بوده و شعر خویش را چونان سلاحی بُرنده برای اصطلاح این کج‌روی‌ها به کار گرفته است.

۳- مهم‌ترین کارکرد تصویر در شعر حسینی، تأثیرگذاری در احساس و تهییج و مکمل احساس و معنی شعر بودن است که بیش از پیش تصویرهای وی را به مکتب رمانتیسم نزدیک می‌کند. گرچه دلالت‌های ضمنی و پوشیده، یکی از مختصات شعر رمانتیسم است، با توجه به کارکرد معین و همینطور زبان صریح شعر دفاع مقدس، این ویژگی در تصاویر شعری حسینی نمود چندانی ندارد.

۴- گرچه در شعرهای مرتبط با دفاع مقدس حسینی بیشتر مؤلفه‌های تصاویر رمانتیک قابل مشاهده است، اندوه‌ناکی و فرازمان و فرامکانی بیش از سایر ویژگی‌ها مورد توجه این شاعر قرار گرفته است. از لحاظ کارکرد نیز تأثیر در احساس مخاطب در شعر حسینی کاربرد گسترده‌ای داشته است.

منابع

۱. باوره، موریس (۱۳۷۳). «تخیل رمانتیک» ترجمه فرحید شیرازیان، ارغنون، شماره ۲، ۵۵-۷۸.
۲. ترابی، ضیاءالدین (۱۳۸۴). شکوه شقایق: نقد و بررسی شعرهای دفاع مقدس، قم: سماءقلم.
۳. جعفری جزئی، مسعود (۱۳۸۸). سیر رمانتیسم در ایران: از مشروطه تا نیما، چ ۲، تهران: مرکز.
۴. _____ (۱۳۷۸). سیر رمانتیسم در اروپا، تهران: مرکز.
۵. حسینی، سیدحسن (۱۳۹۱). نوشتاروی طرح ژنریک، چ ۸، تهران: سوره مهر.
۶. _____ (۱۳۸۶). هم‌صدا با حلق اسماعیل، چ ۶، تهران: سوره مهر.
۷. _____ (۱۳۸۸). سفرنامه گردباد، چ ۲، تهران: انجمن شاعران ایران.
۸. _____ (۱۳۸۹). تنها طرف آفتاب را گرفت، تهران: انجمن شاعران ایران.
۹. _____ (۱۳۹۳). در ملکوت سکوت، چ ۲، تهران: انجمن شاعران ایران.
۱۰. _____ (۱۳۹۵). گنجشک و جبرئیل، چ ۱۰، تهران: افق.
۱۱. _____ (۱۳۹۲). بال‌های بایگانی، تهران: افق.
۱۲. خواجهات، بهزاد (۱۳۹۱). رمانتیسیسم ایرانی، تهران: بامداد نو.
۱۳. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰). انواع شعر فارسی، چ ۲، شیراز: نوید شیراز.
۱۴. سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰). نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس ج ۲، تهران: پالیزان.
۱۵. سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). مکتب‌های ادبی ج ۲ و ۱، چ ۱۵، تهران: نگاه.
۱۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، چ ۵، تهران: سخن.
۱۷. _____ (۱۳۹۱). صورخیال در شعر فارسی، چ ۱۵، تهران: آگه.
۱۸. طاهری، قدرت‌الله (۱۳۹۳). جریان‌های شعری معاصر ایران از ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۰، تهران: علمی.
۱۹. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۹). بلاغت تصویر، چ ۲، تهران: سخن.
۲۰. فتوحی، محمود (۱۳۸۴). «تصویر رمانتیک»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۹ و ۱۰، ۱۸۰-۱۵۱.
۲۱. فورست، لیلیان (۱۳۹۲). رمانتیسم، ترجمه مسعود جعفری جزئی، چ ۶، تهران: مرکز.
۲۲. کافی، غلامرضا (۱۳۸۹). ترکش کلمات: بررسی سهم فارس در شعر دفاع مقدس، شیراز: مرکز نشر زرینه.
۲۳. معین‌الدینی، فاطمه (۱۳۹۱). «جلوه‌های رمانتیسم در شعر مقاومت سیدحسن حسینی»، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ش ۱۸، صص ۱۶۷-۱۸۴.